

Krčmová, Marie

K šíření obecné češtiny na Moravu

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1979, vol. 28, iss. A27, pp. [69]-75

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100294>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MARIE KRČMOVÁ

K ŠÍŘENÍ OBECNÉ ČEŠTINY NA MORAVU

Při členění národního jazyka na jednotlivé strukturální útvary počítá česká lingvistika již delší dobu s obecnou češtinou jako nadnářečním útvarům strukturálně poměrně vyhraněným a zřetelně diferencovaným od útvarů jiných. Tato obecná čeština má mezi ostatními útvary národního jazyka složité postavení. Na jedné straně je patrna její funkční omezenost na projevy mluvené a bez vyšších kulturních cílů, na druhé straně však jednotlivé prvky obecné češtiny pronikají již po desetiletí, i když s tvůrčím záměrem, i do textů psaných (umělecký styl, především próza, a to nejen v pásmu postav, ale i v pásmu vypravěče) a některé z nich se nezáměrně prosazují i v promluvách zamýšlených jako spisovné. Podobně je tomu s lokální příznakovostí obecné češtiny, neboť je sice úzce spojena s jazykovým prostředím vlastních Čech, z jehož nářečí nivelizačním procesem povstala, zároveň však aspiruje i na postavení celonárodní nespisovné podoby českého národního jazyka, tj. podoby lokálně nepříznakové. Tato tendence je opřena jednak o značný region, v němž je obecná čeština domovem, jednak o skutečnost, že jde o běžnou mluvu přirozeného kulturního centra národa, Prahy, kde se dostává až do postavení nespisovné mluvené paralely skutečně celonárodního vyjadřovacího prostředku, tj. spisovného jazyka, jehož primární vázanost na projevy psané je dnes všeobecně uznávána. Toto nejednotné postavení se řeší vymezením útvaru obecné češtiny stojící na úrovni jiných interdialektů, jež by byla typická jen pro vlastní Čechy, eventuálně jen pro některý z úseků Čech (obecná čeština jihozápadočeského, východočeského, středočeského typu), a vyčleněním některých specifických rysů útvaru, které jsou bezpříznakové i mimo území vlastních Čech.¹ Jako obecně české se v tomto smyslu hodnotí jevy syntaktické, vyplývající vesměs z primární mluvenosti a spontánnosti tohoto útvaru, a specifické lexikální prvky, jež jsou odrazem celonárodních vývojových tendencí slovtvorby (např. jevy univerbizační) nebo souvisejí s vyšší expresivností mluvených projevů vůbec, dále pak jsou jako obecně české označovány některé starší prvky konverzačního jazyka, které byly z vlastních

¹ Souborně řeší tento problém Jaromír Bělič, *Nástin české dialektologie*, Praha 1972, 325n.

spisovných projevů vytlačeny výrazy novějšími (zejména výrazivo přejaté z němčiny *-furt, akorát* apod.). Označení „obecně české“ tedy nesou ty syntaktické a lexikální prvky, jež se vyskytují v „obecném“, tj. běžném, předem nestylizovaném mluvním projevu českých mluvčích a patří v podstatě k souboru výrazových prostředků příslušícímu hovorovému stylu; nejde o prostředky typické pouze pro strukturní útvar obecné češtiny.

Rozšíření pravidelných obecně českých prostředků hláskoslovných a tvaroslovných za hranice vlastních Čech zůstává dosud spíše polem dohadů a odhadů. Již v letech 1961—1963 si všímala, i když okrajově, této otázky i diskuse o obecné a hovorové češtině probíhající ve Slově a slovesnosti, v níž zejména společný příspěvek brněnských lingvistů Chloupek, Lamprechta a Vaška² formuloval jasně soudobý vztah moravské lingvistiky (a také moravských mluvčích) k problému obecné češtiny jako možného univerzálního nespisovného jazyka Čechů. Z příspěvku vyplynulo, že obecná čeština je na Moravě živější jen u části inteligence velkých měst, zatímco ostatní vrstvy obyvatelstva se v běžných jazykových projevech přiklánějí k prostředkům vycházejícím z dialektického zázemí a obecnou češtinu pocítují jako útvar lokálně omezený — nemoravský, a to i v případech, že některé rysy obecné češtiny mohou být shodné s prostředky typickými i pro místní dialekty (protetické *v*, úžení *é-í* na západní polovině Moravy apod.). Pronikání obecné češtiny je plné jen na západním okraji Moravy při hranici Čech, kde dochází k i největším přirozeným kontaktům obyvatelstva českého — nositelé obecné češtiny — a moravského. Patnáct let odstupu od uvedené stati umožňuje na myšlenky autorů navázat a ukázat, do jaké míry se situace změnila, nebo do jaké míry se úsudek autorů v průběhu vývoje potvrdil.

Materiálovým východiskem pro hodnocení rozšířenosti obecné češtiny na Moravu je mluva mladé generace Brňanů. Jde o mluvu průmyslového centra s větším pohybem obyvatelstva, zároveň však i o mluvu lokality zakotvené v tradičním středomoravském dialektickém území. Pozornost zaměříme na úzus mládeže historického jádra města³ poznávaný jednak rozbořem spontánních promluv, jednak kolektivním výzkumem s pomocí dotazníku. Možný výskyt obecně českých jazykových prvků v tomto prostředí lze interpretovat pouze jako vliv obecné češtiny „vyššího typu“, tj. tendující k celonárodnosti, neboť přímý vliv daný přirozeným kontaktem s aktivními uživateli obecné češtiny, tedy lidmi narozenými a vyrostlými v jazykovém prostředí vlastních Čech, kteří by se do Brna stěhovali, není, jak ukazují údaje o pohybu obyvatelstva, nijak velký. Situace je tak odlišná od jazykového vývoje západní Moravy, kde při pronikání obecně českých rysů může jít o posun dosud existujících nářečních izoglos, motivovaný ovšem také expanzí češtiny obecné.

² Jan Chloupek, Arnošt Lamprecht, Antonín Vašek, *Český národní jazyk a některé jeho vývojové aspekty*, SaS XXIII, 1962, 258n.

³ Rozdíl v jazykové výstavbě promluv brněnské mládeže jádra města a předměstí sleduje článok Marie Krčmové, *K teritoriálně podmíněné diferenciaci městské mluvy*, SPFFBU 22/23, 1974/75, 69n.

Pozornost zaměříme na několik výrazných a frekventovaných strukturních rysů obecné češtiny⁴ odlišných od stavu tradičních nářečí okolí města. Z hláskosloví budeme sledovat rozšíření obecně českého *-ej* (I), v tvaroslovní vývoj instrumentálové koncovky plurálu substantiv (II), obecně českou unifikaci koncovek plurálu adjektivní a zájmenné flexe, tj. zánik vyjadřování kategorie životnosti (III), vývoj koncovek 3. os. pl. ind. prés. sloves IV. třídy (IV), přetváření tvarů *l*-ového přičestí sloves s konsonantickým kmenem (V) a konečně v oblasti výstavby věty vypouštění pomocného slovesa v minulém čase sloves při zájmenném podmětu (VI). V prvních dvou případech je obecně český tvar odlišný od středomoravského i spisovného stavu vyjadřování, v dalších je stav středomoravský blíže stavu spisovnému a obecná čeština tu má formy specifické.

I. Obecně české *-ej* na místě spisovných *í* (psaných *ý* nebo *í*) je typickým hláskoslovným prvkem obecně českým: podle něho se v dialektologii určují hranice rozšíření obecné češtiny a vzhledem k tomu, že jde o jev značně výrazný a frekventovaný, vytváří jeho pravidelnější využití dojem obecně českého jazykového projevu i tehdy, jsou-li jiné jevy, např. tvaroslovné, zřetelně odlišné. Ani v typických obecně českých promluvách nebývá ovšem *-ej* využito důsledně: naprostá pravidelnost byla shledána v absolutních koncích slov (typ *hodnej*), kde *-ej* proniká i do promluv zamýšlených jako spisovné (resp. hovorově spisovné), takřka pravidlem je i v plurálových tvarech adjektivní flexe. Ve slovních základech je *-ej* méně důsledné a jeho využití je poplatno stylu promluvy i slohové platnosti výrazu samého.⁵

Jazykový úzus Brňanů je odlišný. Ve spontánních promluvách proniklo *-ej* pouze v absolutním konci slova a ani tu není pravidlem u všech mluvčích. Fonetická realizace tohoto *-ej* je závislá na stylu promluvy i na jejím tempu, mnohdy má blíže k tradičnímu středomoravskému *é* než k diftongu a při posuzování konkrétních případů hodně závisí na přístupu vnímatele. Pokud dojde k realizaci diftongu, zachovává si *e*-ová složka typickou úzkost brněnských vokálů, takže výsledné znění nelze s obecně českým ztotožnit. Působení obecné češtiny v tomto směru lze pokládat spíše za model, podle něhož se jazykový projev pozměňuje, než za přímý vliv a bezprostřední šíření určitého typu jazykových prostředků do nových oblastí.

Zatímco v absolutním konci slov je *-ej* dnes možno pokládat za běžný jev brněnské mluvy vedle tradičního řidšího *é* (*malej*, *málé kluk*; spisovné *malí kluk* je ve spontánních projevech ojedinělé), ve slovních základech se vcelku neprosadilo a výsadní postavení má i u výrazů zcela běžné slovní zásoby tvar spisovný, který proniká na místo interdialektických středomoravských podob ve většině zachycených dokladů.

⁴ Rysy obecné češtiny a jejich hodnocení jsou voleny, pokud není jinak uvedeno, na základě práce Jiřího Hronka, *Obecná čeština*, UK Praha 1972.

⁵ Srov. Pavel Jančák, *Frekvence hlavních hláskoslovných znaků v mluvě pražské mládeže*, NŘ 57, 1974, 191n.

Tvary shodné se spisovným jazykem jsou pocítovány jako bezpříznakové, tradiční tvar je často pocítován jako slohově nižší, popř. expresivnější.

Diftongizace středomoravského *é* v mluvě Brna v absolutním konci slov postupuje poměrně rychle; zatímco u mnohých mluvčích skutečně tradiční tvar nezaznamenáme (tj. zachytíme jen realizace více méně diftongické), ve sledovaném materiálu jsme nenašli mluvčího, který by důsledně vyslovoval tradičně, tj. zřetelně monoftonicky.

II. Instrumentálové tvary plurálu deklinací mají jak v obecné češtině tak i v tradičních středomoravských nářečích společné zakončení *-ma*, které je progresivní a proniká i do promluv (hovorově) spisovných. Diference obou sledovaných podob národního jazyka záleží v tom, že v obecné češtině zůstává vyjádřena pomocí vokálu před koncovým *-ma* diferenciací tvrdé a měkké flexe substantiv (typ *ženama — dušema*), zatímco středomoravská flexe, v níž jsou oba typy deklinace blízké i v jiných tvarech, rozdíl zastírá společnou koncovkou *-ama* (koncovka není jen u typu *stavení*, u deklinačního typu *kost* je pak jednou — řidší — z doložených koncovek *kostíma — kostama — kostima*). Společné zakončení všech základních deklinačních typů *-ama* se v mluvě města poněkud mění, obecně české *-ema* u měkkých typů se u jednotlivců objevuje, avšak nesoustavně. Rozhodující postavení si dosud udržuje tradiční tvar, výsledky dotazníkových zkoumání však naznačují, že obecně české formy již nejsou pocítovány jako zcela cizorodé. Běžnější jsou u feminin, kde jsou podpořeny i spisovnou koncovkou *-emi* (proti „tvrdému“ *-ami*), u maskulin je obecně české zakončení spíše výjimkou.

III. Důležitým rysem obecné češtiny je plná unifikace plurálové flexe adjektivní a v důsledku toho i ztráta vyjádření rozdílů životnosti v 1. pl. (a 5. pl.). Tento rys, v české jazykové situaci naprosto pravidelný a pronikající i do promluv formulovaných jako spisovné, nemá ve středomoravské jazykové oblasti paralelu: tradiční nářečí se shodují se spisovným jazykem jak v tom, že rozdíl vyjadřují, tak i ve způsobu vyjádření. Mladí mluvčí ve svých promluvách udržují kontinuitu se starým stavem velmi pravidelně, vyjádření obecně českého typu jsou řídká a jsou součástí individuálního jazykového úzu.

Obdobně jako u adjektiv došlo v obecné češtině k zániku vyjádření životnosti také u flexe zájmenné. V mluvě Brna se zvláštní tvar pro životná plně zachoval u měkké flexe zájmenné (*naši kluci — naše stoli*), u zájmena *ten* je však již v mluvě starších lidí rozdíl setřen a tvary typu *ti sousedí* (ev. *i ti jedňi sousedí sou dobří*) jsou v jejich mluvě běžné. Vzhledem k tomu, že je u tohoto zájmena ojedinělý (všude jinde se životnost vyjadřuje), nelze uvažovat o vlivu flexe obecně české, pravděpodobnější je analogické vyrovnání k ostatním tvarům zájmena, ve starší vrstvě mluvy realizovaným vesměs se souhláskou *t* (*tech lidí, tema lidma* apod.). U mladším mluvčích je v tomto jevu úzus obdobný.

IV. Ze slovesných tvarů zasluhuje pozornosti vývoj koncovky 3. os. pl. ind. prés. sloves IV. třídy, kde se rozdíl mezi jednotlivými typy deklinace zachoval jen ve vlastním spisovném jazyce, zatímco v nespisovných jazykových útvarech zanikl unifikací koncovek. V obecné češtině se jako typické uvádí vyrovnání tvarů podle typu *sázet*, tedy s tvarovým odlišením sg. a pl. (sg. *sází*, *prosí* — pl. *sázejí*, *prosejí* n. *sázeji*, *proseji*, *sázej*, *prosej*), vyrovnání podle typu *prosí*, kde se gramatické číslo koncovkou nemanifestuje (on, oni *prosí*) se spojuje spíše s lokálně omezeným územím jihozápadočeským. Středomoravská nářečí vyjadřují rozdíl čísla také, koncovka má však jiné znění, související s tvarem obecně českým jen historicky (oni *prosijó*, *sázijó*). V mluvě města jsou tradiční koncovky na ústupu, jejich náhrada se však děje nikoli přechodem k tvaru obecně českému, nýbrž příklonem k typu *prosí*, tj. rozdíl čísla se v 3. pl. sloves uvedené třídy koncovkou nevyjadřuje. Podobná tendence je, jak ukazuje stav ve veřejných mluvních projevech, mj. i v projevech v masových sdělovacích prostředcích, patrna i v hovorovém stylu jazyka spisovného; zřejmě se tedy vývoj sledované mluvy shoduje s celonárodní tendencí vývoje stojící na hranici skutečné spisovnosti, i když stav obecně český je — vzhledem k tomu, že vyjadřuje důležitou významovou složku (rozdíl čísla) — z hlediska funkce vlastně výhodnější než tvar vítězíci.

V. V oblasti slovesných tvarů se realizuje další výrazný obecně český rys, zánik koncového *l* v mužském rodě přičestí minulého činného u sloves se souhláskovým kmenem (typ *on nes*, *řek*). I když jde o jazykový jev na území Čech velmi pravidelný a pronikající i do promluv s vyšší kulturní úrovní, v našem materiálu jsme jej ze spontánních promluv nezachytili vůbec a z dotazníkové akce je znám jen ojediněle (necelá 3% dokladů). Jde o jev, který zůstává omezen jen na původní region vlastních Čech a do vzdálenějších oblastí se nepřenáší.

VI. Vynechávání tvaru pomocného slovesa v minulém čase při zájmeném podmětu (typ *já vařila vždicki ráda*) je v obecné češtině velmi obvyklé; pro samy mluvčí se stává zcela neuvědomělým. Ve spontánních promluvách Brňanů tento způsob vyjádření doložen nemáme, zřejmě se vliv obecné češtiny v tomto rysu vůbec neprojevil. Užití uvedené konstrukce v brněnském prostředí mluvčího jednoznačně identifikuje jako nositele jiné jazykové zvyklosti, než je domácí, tj. brněnská.

Celkově tedy dosáhl v brněnské jazykové situaci plného rozšíření pouze jediný z výrazných obecně českých rysů, a to prvek hláskoslovný (-ej), i když ve specifické fonetické realizaci. Výstavba a využití koncovek jednotlivých typů flexe se ve sledovaném prostředí ukazuje jako daleko rezistentnější a obecně českému vlivu podléhá méně. Oporou pro rezistenci tradičních tvarů je často skutečnost, že jsou společně tradiční mluvě i spisovnému jazyku (III, V, VI), i při novém vývoji tvarů je však vidět shoda vyjadřování mladých Brňanů s vývojovými tendencemi patrnými i v hovorovém jazyce spisovném (IV). Vývoj instrumentálních tvarů pl. substantiv (II) se jeví jako složitější, neboť zde dochází k rozpadu staré plně unifikované sou-

stavy koncovek za situace, kdy spisovný tvar je v podstatě vázán jen na promluvy primárně psané a mluvený úzus je územně diferencován přinejmenším na Čechy a Moravu. Obecně česká soustava koncovek, jež odpovídá i principu spisovného členění deklinací na typy tvrdé a měkké a jež se prosazuje i do hovorových promluv spisovných, má za této situace velkou naději na plně rozšíření, zatím však je její využití v brněnském prostředí jen okrajové.

Na více místech jsme narazili na skutečnost, že jednotlivé obecně české prvky se stávají součástí individuálního jazykového úzu jednotlivce, aniž by plně pronikly do vyjadřování celého kolektivu. V této souvislosti se připomínalo, že zakotvují především v prostředí inteligence (viz pozn. 2). V kolektivu dětských informátorů, který má silně unifikující vliv na všechny složky chování člověka, tedy i na chování jazykové, jsme podobný rozdíl zaznamenali také, a to především pokud jde o postoje k obecně českým tvarům a aktivní vztah k nim. Dotazníkový výzkum sledující jazykové povědomí informátorů ukázal, že typicky obecně české (a neshodující se se spisovným jazykem) systémové prvky pronikají více do povědomí dětí pocházejících z rodin, v nichž měl alespoň jeden z rodičů vysokoškolské vzdělání, než do povědomí dětí z rodin dělnických. Markantní byl výsledek u obecně českého *-ej*, kde byl rozdíl mezi oběma skupinami v absolutním konci slova kolem 20 %, ve slovních základech pak kolem 25 %. V okruzích II, III byl rozdíl ve prospěch obecně českých podob u informátorů z rodin inteligence méně výrazný (kolem 10 %). Poměrně nejjednodušší výsledky přinesl okruh IV (slovesné tvary IV. třídy), kde se tvarové vyrovnání ve prospěch typu *proší* prosazuje rovnoměrně u obou skupin informátorů. V okruzích V a VI rozdíl mezi oběma skupinami nepozorujeme.

Stav běžně mluvených promluv mladých Brňanů, který jsme pozorovali, tedy pro skutečný příklon k obecně češtině zatím nesvědčí. Ve srovnání s údaji, jež byly před patnácti lety nastíněny, pozorujeme změnu jen v jediném, i když velmi frekventovaném rysu (*-ej*), jež sám charakteristiku mluvy nemůže přetvořit. V procesu nivelizace tradičních nářečí a vytváření jednotnější nespisovné konverzační podoby češtiny, jež by měla celonárodní platnost, jde zřejmě o proces složitější, než by bylo pouhé rozšíření jedné z existujících nespisovných podob na úkor podob jiných. Stav mluvy mladých Brňanů naznačuje, že jde daleko spíše o tendenci k vytvoření lokálně příznakové nespisovné mluvy vyrůstající z interdialektů a rozvíjející se v soulase s tendencemi hovorové podoby češtiny spisovné, než o úpravu a eventuální obměnu šířícího se útvaru češtiny obecné. Hovorový styl spisovného jazyka, tolerantní díky řečovému faktoru mluvenosti vůči prvkům z jiných útvarů národního jazyka daleko více než styly ostatní, toto prolínání jazykových prostředků a vytváření lokálně příznakových obměn umožňuje. Lze očekávat i postupné přibližování takto vzniklé podoby národního jazyka jazyku spisovnému, měřítkem spisovnosti však tu může být pouze existující norma a její vývojové tendence, nikoli jednotlivé kodifikace. V tomto smyslu si také podněty z výše zmíněné stati zachovávají i po časovém odstupu svou platnost.

**DIE VERBREITUNG DER (TSCHECHISCH-)BÖHMISCHEN
UMGANGSSPRACHE IN MÄHREN**

Der Artikel befaßt sich mit dem Eindringen von einigen Strukturelementen der tschechisch-böhmischen Umgangssprache sowohl in die spontanen Sprechäußerungen als auch in das Sprachbewußtsein der jungen Brüinner. Der Artikel knüpft an den Beitrag der Brüinner Linguisten zur Diskussion über die tschechische Umgangs- und Alltags(literatur)sprache (in Slovo a Slovesnost 1962) an und weist darauf hin, zu welchen Änderungen es im Laufe der letzten fünfzehn Jahre gekommen ist. Während dieser Zeit erfolgte eine wesentliche Verbreitung des böhmischen umgangssprachlichen *-ej* anstatt des traditionellen Monophthongs *-é*, und zwar vor allem im absoluten Wortauslaut. In dieser Stellung wurde *-ej* (natürlich in spezifischer phonetischer Realisierung) zu einem begräuchlichen Bestandteil der Brüinner Stadtsprache. (Es wurden folgende Formen untersucht: der Instr. Pl. der Substantiva, bei der adjektivischen und pronominalen Flexion der Nom. Pl. Mask. bel., die 3. P. Pl. Ind. Präs. Akt. der Verben der 4. Klasse, die Form des 1-Partizips (Part. Prät.) und der Ausfall des Hilfsverbs im Prät. in Verbindung mit einem pronominalen Subjekt.) Im Formsystem macht sich der kontinuierliche Zusammenhang mit der traditionellen Ausdrucksweise der Stadt und ihrer Umgebung bemerkbar und vor allem dort, wo die traditionelle Form mit der schriftsprachlichen übereinstimmt, unterliegt sie dem Einfluß der böhmischen Umgangssprache in geringem Maße. Die Untersuchung des Sprachbewußtseins der jungen Sprecher hat bewiesen, daß unter der Intelligenz die aus der böhmischen Umgangssprache stammenden Formen markanter um sich greifen als in anderen Bevölkerungsschichten, die für den Charakter der Stadtsprache zahlenmäßig am meisten entscheidend sind. In dieser Situation kann man nicht voraussetzen, daß die böhmische Umgangssprache in absehbarer Zeit im Milieu der Großstadt eine privilegierte Stellung gewinnen würde. Die Entwicklung der allgemein verbreiteten Alltagssprache vollzieht sich auf lokaler Grundlage unter dem Einfluß der gesprochenen Kommunikationsform der Schriftsprache und nicht durch die Übernahme bzw. Anpassung einer anderen nichtschriftsprachlichen Existenzform der Nationalsprache.

